

POCZĄTKI PIŚMIENICTWA STAROPERMSKIEGO.
STEFANOWSKI *ANBUR* (*ABUR*) JAKO JEDEN
Z NAJSTARSZYCH ZABYTKÓW URALSKICH

KATARZYNA WOJAN

Uniwersytet Gdański

Wydział Filologiczny

Instytut Skandynawistyki i Lingwistyki Stosowanej

Katedra Skandynawistyki, Pracownia Języka, Kultury i Gospodarki Finlandii

Neofilologia, ul. Wita Stwosza 51, 80-308 Gdańsk, Polska

e-mail: finkw@univ.gda.pl

(nadesłano 11.06.2015; zaakceptowano 11.08.2015)

Abstract

The beginnings of Old Permian writings.

***Anbur* (*abur*) as one of the oldest Uralian scripts**

The purpose of the article is a synthetic description of the genesis and peculiarity of the oldest Permian writing — the *anbur* (*abur*) from 1372, created by St. Stephen of Perm (Hrap). Old Permian linguistic scripts belong to the oldest, after Hungarian, in the history of Ugro-Finnish (Uralian) literature. The *anbur* was developed on the basis of Cyrillic graphics, the Greek alphabet and Old-Permian runic tradition, the so-called *pas*. However, the origin of the writing has not been explained yet. Scholars point at similarities of the signs of the *anbur* to the alphabets of Caucasian languages (especially the phonemic Old Georgian writing) and Old Armenian, and even Aramaic; they also argue for its connections with Iranian linguistic systems (there is a possibility of existence in old Perm of a literature of Persian provenience) and similarities to an Old Indian consonantal system of writing of a liturgical nature — the *brahmi* from XIII century BC. Recently it was discovered that the graphonimics (names of the letters) of the *anbur* constitutes a semantic coherence. St. Stephen had given his alphabet a numerical form.

The Author presents the few surviving Old Permian scripts of writing (recordings of uninterrupted texts), which include lists of alphabets, inscriptions above icons, insertions in Russian manuscripts from the XV–XVI centuries.

Key words

Abur/Anbur alphabet, graphemics, steganography, Medieval Komi (Permic), Old Permian script, oldest relics of the Uralic languages, paleography, Saint Stephen of Perm, theoretical linguistics.

Резюме

Начало древнепермской письменности.

Стефановский *анбур* (*абур*) как один из древнейших памятников уральских языков

Предметом настоящей работы является синтетическое описание генезиса и характера *анбура* (*абура*) — первой древнепермской (древнекоми) письменности, созданной в 1372 году св. Стефаном Пермским (Храпом). Анбур относится к старейшим, уступая лишь венгерским, памятникам финно-угорской (уральской) письменности. Он создан на основе графики кириллицы, греческого алфавита и древнепермской рунической символики, т.е. *пасов*. Происхождение этой азбуки пока в полной мере не выяснено. Ученые прослеживают сходство знаков анбура с алфавитами кавказских (точнее с древнегрузинским звуковым алфавитом), древнеармянского, и даже арамейского языков; некоторые доказывают также связи с иранскими языковыми системами (вероятно в древней Перми существовала письменность персидского происхождения) и сходство с древнеиндийской письменностью литургического характера — брахми с XIII в. д.н.э. В последние годы в палеографии было обнаружено, что графонирика анбура представляет собой семантически значимую целостность. Св. Стефан придал своей азбуке вид числовой системы, подобно тому, как это имело место в византийской и кириллической (славянской) системах письма.

Автор статьи представляет древнепермские памятники письменности, к которым восходят алфавитные списки, иконографические надписи, приписки в рукописях с XV–XVI вв.

Ключевые слова

Теоретическая лингвистика, палеография, графемика, стеганография, Пермь Великая, Св. Стефан Пермский, древнепермская письменность, абур/анбур, пермская/зырянская азбука, древнейшие памятники уральских языков.

Wprowadzenie

Języki uralskie nie mogą poszczycić się zabytkami językowymi z okresu starożytności; znane są jedynie zabytki literackie z czasów znacznie późniejszych¹. Na obszarach ugrofińskojęzycznych ujawniono jedynie nieliczne inskrypcje, pochodzące z początków I tysiąclecia sprzed okresu chrystianizacji, wyryte praktycznym, a zarazem magicznym pismem runicznym (runopodobnym) o odmiennej formie i proveniencji, m.in. madziarsko-szeklerski rowasz, runy karelskie, staropermski pas, udmurcki pus, maryjski tiste, mordwiński teszks. Spuścizną starożytnych cywilizacji są tamgi, które z czasem utworzyły rozwinięty system znakowy². Tamgi — znaki hieroglificzne różniące się od „liter” run — wykorzystywano powszechnie w Eurazji. Podobne znaki były w użyciu ludów samojedzkich i paleoazjatyckich, w tym Jukagirów; uznaje się je za zapowiedź pisma. Na kulturę posługiwania się tym rodzajem piśmiennictwa bezpośredni wpływ miały niewątpliwie złożone kontakty językowo-kulturowe poszczególnych etnosów ugrofińskich z innymi ludami euroazjatyckimi, ewokujące sytuację bilingwizmu mowy oraz asymilowanie obcych tradycji, a przede wszystkim osiągnięć cywilizacyjnych, skutkujących rozwojem wiedzy i kultury (w sferze wierzeń, obrzędowości, symboliki itd.). Nie wszystkie jednak społeczności ugrofińskie we wczesnych okresach swego rozwoju cywilizacyjnego dysponowały wykształconym na własny użytek pismem; wykorzystywały one wówczas alfabety innych, kulturowo dominujących, narodów, m.in. cyrylicę lub łacinkę. Mordwini na przykład do XV wieku nie posiadali własnego pisma fonetycznego, sporadycznie posługiwali się natomiast pismem o charakterze piktograficznym. Jukagirzy zaś — głównie kobiety — do pisania listów miłosnych wykorzystywali pismo rysunkowe — ideograficzne³.

¹ O tym K. Wojan. *Pierwsze historyczne pomniki piśmiennictwa ugrofińskiego*. „Speculum Linguisticum” 2015, vol. 3, Warszawa: Bel Studio, s. 59–141.

² W Azji Środkowej i Przedniej tamgi jako rozwinięty system znaków wykorzystywano do cechowania cegieł już w epoce helleńskiej. Część z nich posiada związek z późniejszymi „klasycznymi” tamgami ludów koczowniczych Azji Środkowej i Kazachstanu, datowanych na około IV w. p.n.e. Wcześniejsze tamgi — znaki mistrzów — ujawniono w Persepolis (VI–V w. p.n.e.) (zob. В.О. Ольховский. *Тамга (к функции знака)*. „Историко-археологический альманах” 2001, nr 7, Армавир, s. 75–86). Tamgę, będącą pierwotnie znakiem plemiennym, rodowym bądź własnościowym u dawnych ludów Wielkiego Stepu, tj. scytyjskich, sarmackich, a następnie mongolskich, tureckich, irańskich i ugrofińskich, stosowano do oznaczania koni, bydła, sprzętów i uzbrojenia. Tamgi proste bądź złożone uważane są za najstarsze spośród znaków. Ich ewolucyjny rozwój wykazuje ścisły związek z ewolucją etnonimów. W pierwszym stadium ewolucji znaki symbolizowały zwierzę totemowe plemienia, które nosiło imię swojego totemu. Implikowało to bezpośredni związek między plemieniem (klanem), jego nazwą (etnonimem), znakiem-tamgą i, w dalszej kolejności, nazwą tamgi (zob. И. Баски. *Тамги и этнические названия (Вклад тамга-знаков в этногенез татар)*. „Татарская археология” 1997, nr 1, s. 135–162; В.О. Ольховский. *Тамга (к функции знака)*...; Ш.Д. Инал-ипа: *Антропонимия абхазов*. Майкоп: ГУРИПП „Адыгея” 2002, s. 344–352; А. Инал-ипа. *Абхазские тамги*. 2004. [Online] <http://apsnyteka.org/420-inal-ipa_asida_abhazskie_tamgi.html> (1.12.2013). Prototypem tamg były proste figury geometryczne (koło, kwadrat, trójkąt i in.), piktogramy sakralne, ptaki i zwierzęta, przedmioty użytku codziennego, narzędzia pracy, broń, uprząż jeździecka, a niekiedy również litery różnych alfabetów.

³ Zob. *Языки народов Российской Федерации и соседних государств*. Т. 3. Москва: Наука, 2005,

Najstarsze teksty ciągłe w języku staropermskim (starokomiackim) powstały w XIV wieku⁴. Posłużono się w nich anbarem (aburem) autorstwa św. Stefana Permskiego zwanego Hrapem. Zabytki staropermskie należą do najstarszych tekstów (po węgierskich) w historii literatury ugrofińskiej (uralskiej)⁵.

Celem niniejszego artykułu jest ogólny zarys specyfiki staropiśmiennictwa permskiego, wykreowanego przez św. Stefana, na tle historyczno-kulturowym.

Języki i ludy permskie

Językami permskimi posługują się ludy zamieszkujące północno-wschodnie rubieże Europy, a ściślej — pas wzdłuż zachodnich podnóży Uralu, od wybrzeży Morza Barentsa po środkowy odcinek Kamy (dawniej znany jako Perm⁶). Permiacy wywodzą

s. 606; P.O. Данилова. *Пиктографическое любовное письмо юкагиров*. «Молодой ученый» 2012, nr 3, s. 237–238.

⁴ P. Hajdú. *Narody i języki uralskie*. Przeł. J. Jastrzębska-Helder. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971, s. 196.

⁵ J. Anhava. *Maailman kielet ja kielikunnat*. Wyd. 2. Tampere: Gaudeamus, 2005.

⁶ Nazwa *Permia* / *Perm* (komi-permski *Перем*, komi-jażwiński *Пэрэм*), powiązana z dawnym toponimem skandynawskim *Biarmia* (*Bjarmaland*), wywodzonym od *Beorma*, pojawiła się w staronorweskich sagach (zob. J. Staszewski. *Słownik geograficzny*. Wyd. 2 uzup. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1959, s. 229). W piśmiennictwie długo utrzymywał się pogląd o biarmiańskich korzeniach etnonimu i etnikonu *Perm* / *Permia* (zob. Olaus Magnus. *Historia de gentibus septentrionalibus*. Roma 1555, s. 19; M. Haavio. *Bjarmien vallan kukoistus ja tuho*. *Historia ja runoutta*. Wiersze przeł. A. Tynni. Porvoo–Helsinki: WSOY, 1965, s. 22–24; В. Булатов. *Русский Север. Книга первая. Заволочье (IX–XVI вв.)*. Архангельск: Издательство Поморского государственного университета им. М.В. Ломоносова, 1997, s. 18; Т.Н. Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.)*. Тексты, перевод, комментарии. Серия Древнейшие источники по истории народов восточной Европы. Москва: Наука, 1993, s. 249; T. Riese. *Mari*. [W:] *The Uralic Languages*. Ed. by D. Abondolo. Seria Routledge Language Family Descriptions. London: Routledge, 1998, s. 249–250). Permiacy natomiast posługiwali się endoetnonimem *Komimort* ‘ludzie znad Kamy’ (J. Staszewski. *Słownik geograficzny...*, s. 238). Nazwa *Perm* / *Permia* jest wywodzona od 1) komi-permiackiego słowa *нарма* ‘góra, wzniesienie, porośnięte lasem’, co może mieć związek ze szczytem Poliud (*Полюд*), znajdującym się w pobliżu Czerdynia; 2) od hipotetycznego fińskiego toponimu kompozytu **perä + maa* ‘skraj, tył kraju, głąb’ (Д.В. Бубрих. *Происхождение карельского народа. Повесть о союзнике и друге Русского народа на севере*. Петрозаводск: Государственное издательство Карело-Финской СР, 1947, s. 30), 3) postrzegany jest jako zniekształcenie etnonimu *Biarmia*, posiadającego germański odpowiednik **berm, *barm* (por. ang. *brim* ‘brzeg, wierzch; skrzydło’) w znaczeniu ‘skraj, rubież’ (T. Riese. *Mari...*, s. 249–250). Ta ostatnia hipoteza okazała się jednak niezadowolająca (por. est. *põrand*, dial. *põrmand* ‘grunt, ziemia’; zob. P. Alvre. *Kas põranda ja põrmi kaudu Permi?*. „Keel ja Kirjandus” 1981, nr 7, s. 407–413). Pojawiały się też sugestie, jakoby nazwa *bjarmar* została wzięta ze staronorweskiego, gdzie ponoć oznaczała ‘ludzie znad brzegu (z wybrzeża), skraju’, a następnie miała być zmieniona na *permi* (A.S.C. Ross. *OWN Bjarmar*. *Russian Perm*. „Leeds Studies in English and Kindred Languages” 1937, nr 6, s. 5–13). Mimo ugrofińskiego rodowodu nie można jednak arbitralnie stwierdzić, że Biarmowie należeli do Permiaków. Wprawdzie toponim *Biarmia* zarówno pod względem fonetycznym, jak i etymologicznym zbliżony jest do toponimu *Perm* (łac. *Permia*), można bowiem utworzyć spekulatywny ciąg wyrazowy: *Бьярма* →

się ze średniowiecznych szczepów fińskich⁷ z obszaru między Ładogą a Uralem. Finowie Permscy⁸ działali w strefie wpływów Bułgarii Wołżańsko-Kamskiej⁹, posiadali bezpośrednie kontakty z cywilizacją arabską, a także stałe związki z ludami uralskimi

Парма → *Пермь*, jednak na obecnym etapie badań wyklucza się raczej wspólnotę rdzenia obu etnonimów. O ile skandynawski toponim *Beorma* wykazuje ścisłe powiązanie z etnonimem (toponim jest niewątpliwie wtórny wobec etnonimu), to w przypadku terminu rosyjskiego takiej zależności nie ujawniono (etnonim dał nazwę konkretnemu obszarowi). Rusini toponimem *Пермь* określali znaczny obszar – od współczesnej Udmurcji po Ural Polarny, zamieszkały przez ludy kulturowo do siebie zbliżone (Udmurci i Komiacy, będący nosicielami języków ugrofińskich z grupy permskiej), bądź zamieszkujące część centralną (dzisiejszy obszar bytowania Komi-Permiaków); w tym ostatnim przypadku można mówić o etnotoponimie, czyli toponimowi towarzyszy formalnie zbieżny etnonim. Inna, dość przestarzała i w istocie bardzo uproszczona, hipoteza zakłada związek etymologiczny etnonimu z brzmieniowo podobnym, skandynawskim słowem oznaczającym niedźwiedzia (por. duń. *Bjørne*, współcz. norw. *Bjørn*). Takie tłumaczenie semantyki terminu wypływa z tzw. etymologizowania ludowego nasyconego psychologizmem.

W staroruskich latopisach, edyktach i umowach handlowych występowały nazwy: *Пермь*, *Перемь*, *Пермия*. Po raz pierwszy w ruskich tekstach o charakterze dokumentacyjnym *Перемь* wymieniona została w *Powieści lat minionych* jako lud niesłowiański, płacący Rusi daninę, oraz w gramotach Nowogrodzian z 1263 roku adresowanych do kniazia Jarosława Jarosławicza (*Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел*. Т. I. № 1. Москва: Типография Н.С. Всеволожского, 1813–1826.). Ówczesny region permski pozostawał już w pewnej zależności od Nowogrodu. W umowie z 1264 roku, zawartej pomiędzy Nowogrodem Wielkim a kniazem twerskim, wymienia się włości nowogrodzkie: „А се волости новгородские: Бежиче, Городецъ, Мелеча, Егна, Вологда, Заволоцье, Колоперемь, Тре, Перемь, Югра, Печера...”. W spisie figuruje *Пермь* Kolska i *Пермь* Wyczegodzka (za E. Вершинин. *Пермь Великая*. „Родина” 2011, nr 11. Российский исторический иллюстрированный журнал. [Online] <https://archive.today/20121209191750/www.istrodina.com/rodina_articul.php3> (2.09.2013)).

Kraj Permski wzmiankowany jest w 1332 roku w związku z zakamskim srebrem. W XVI- i XVII-wiecznych księgach podatkowych, w gramotach państwowych, ukazach itd. funkcjonowały dwie nazwy: *Пермь Великая* (*Permia Wielka*), odnosząca się do całego państwa, oraz *Пермь Великая-Чердынь* (*Permia Wielka-Czerdyń*), oznaczająca stolicę Czerdyń. W zabytku historycznym *Книга Большого Чертежа* z 1627 roku spotyka się nazwę *Пермь Старая* (*Permia Stara*), odnoszącą się do miasta Ust'-Wym nad Wyczegodą oraz nazwę *Пермь Малая* (*Permia Mała*) bądź *Пермца* (*Permsa*), występującą w charakterze nazwy jednej z zyriańskich włości w Kraju Solwyczegodzkiem. Nazwa *Пермь Великая* (*Permia Wielka*) po raz pierwszy pojawia się u mnicha hagiografa św. Epifaniasza Mądrego (zm. ok. 1420) w *Żywocie Stefana Permskiego*, napisanym w latach 1396–1397, jednak odnosi się ona jedynie do guberni permskiej — części rejonu permskiego.

W XVI wieku w kartografii zachodnioeuropejskiej nazwa *Permia* występuje w formie zlatynizowanej (mapy Europy Gerarda Mercatora z 1595 roku).

⁷ Ludy fińskie podzieliły się na trzy zasadnicze grupy: Finów Zachodnich (Nadbałtyckich), Wołżańskich i Permskich (zob. Ł. Okulicz-Kozaryn. *Finowie Zachodni*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 1993, s. 7).

⁸ О епоце булгарскей в dziejach ludów ugrofińskich zob. В.В. Напольских. *Булгарская эпоха в истории народов Поволжья и Предуралья*. [W:] *История татар с древнейших времён в семи томах*. Т. 2: *Волжская Булгария и Великая Степь*. Казань: Издательство РухИЛ, 2006, s. 100–115.

⁹ Państwo Protobułgarów w dorzeczu środkowej Wołgi i dolnej Kamy istniejące X–XV wieku.

i Dalekim Wschodem¹⁰. Na przestrzeni wieków XIII i XIV ziemie Permiaków zostały włączone do Rzeczypospolitej Nowogrodzkiej.

Jako zbiorowość etniczna Finowie Permscy przetrwali w Kraju Permskim i Republice Komi oraz Udmurcji (Republice Udmurckiej); jednostki te administracyjnie wchodziły obecnie w skład Federacji Rosyjskiej. Ponadto część Komi-Zyrian osiedliła się na Półwyspie Kolskim, w Chanty-Mansyjskim Okręgu Autonomicznym — Jugrze i Jamalsko-Nienieckim Okręgu Autonomicznym (obwodu tiumeńskiego), część Komi-Permiaków zamieszkuje także północno-wschodnią strefę regionu wołżańsko-wiackiego, a część Udmurtów — poszczególne rejony Baszkirii, Tatarstanu i Mari El oraz inne obwody Federacji.

Języki permskie genealogicznie należą do grupy języków podgałęzi permskiej gałęzi fińsko-permskiej podrodziny ugrofińskiej rodziny uralskiej¹¹. Do tej grupy wchodziły ponadto: język udmurcki oraz makrojęzyk komi (komiacki) z trzema wariantami (standardami) literackimi, a mianowicie: komi-zyriańskim, komi-permiackim i komi-jaźwińskim¹². Języki permskie najwcześniej wyodrębniły się ze wspólnoty języków fińskich w wyniku rozpadu prajęzyka ugrofińskiego na dwie gałęzie: praugryjską i fińskopermską, co miało miejsce w końcu III tysiąclecia p.n.e.¹³. Prajęzyk permski wyizolował się z gałęzi fińskopermskiej w połowie II tysiąclecia p.n.e, a używany był w basenie Wiatki, średnim i górnym biegu Kamy. W XI wieku nastąpił rozpad prapermskiego na ogólnokomiacki i staroudmurcki.

Piśmiennictwo w językach permskich uformowało się na bazie cyrylicy z diakrytyką.

Pasy — kije karbowane jako początek piśmiennictwa

Zaranie piśmiennictwa u wszystkich zorganizowanych społeczności wyglądało bardzo podobnie i — choć rozwijało się paralelnie — pozostało w pełni niezależne. Jednym z najprostszych, a zarazem najwcześniejszych środków gromadzenia informacji był tzw. karbowany kij¹⁴, czyli patyk, kość bądź też inny materiał, na którym przy

¹⁰ Prawdopodobnie dawny Perm wraz z krainą Zyrian graniczył od północy z Samojedami, od wschodu — z Wogułami, od południa — z Baszkirami i Wotiakami, od zachodu — z Wielkim Ustiu-giem, Wołogdą i Morzem Białym. W późniejszym czasie granice Permu przesuwały się stopniowo, szczególnie w wiekach XVI i XVII (zob. Л. Вейнберг. *Пермская губерния*. [W:] *Энциклопедия Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*. С-Петербург: Брокгауз и Ефрон, 1890–1916. [Online] <<http://www.brockhaus.ru/text/076/863.htm>> (6.08.2013).

¹¹ П.М. Баталова. *Пермские языки*. [W:] *Языки мира. Уральские языки*. Москва: Наука, 1993, s. 209.

¹² O tym zob. K. Wojan. *Zrozumieć język fiński*. „Speculum Linguisticum” 2014, vol. 2, Warszawa: Bel Studio, s. 153.

¹³ Zagadnienia rozpadu prapermskiej wspólnoty etnojęzykowej szeroko opisuje S.K. Belykh (zob. С.К. Белых. *Проблема распада прaperмской языковой общности*. Ижевск: Удмуртский государственный университет, 2009).

¹⁴ Zwyczaj używania karbowanych kijów jest bardzo stary, o czym świadczy fakt, iż w Chinach znak pisma oznaczający umowę składa się nadal ze znaku „karbowany patyk”, znaku oznaczającego słowo ‘nóż’ oraz symbolu o znaczeniu ‘wielki’. Umowa w chińszczyźnie jest równoznaczna z dużym

pomocy nacięć lub wyrytych kresek utrwalano zbiory liczbowe oraz inne dane w myśl zasady „jedna jednostka — jeden znak”¹⁵. Kije karbowane umożliwiały zarówno liczenie, jak i odnotowanie wyniku bez znajomości skomplikowanego systemu liczbowego, pojęcia samej liczby, a przede wszystkim nie wymagały rozwiniętego abstrakcyjnego myślenia w sferze rachowania. Przez tysiąclecia na wszystkich kontynentach, w różnych kulturach archaicznych, dzięki niezwykle prostemu sposobowi zapisywania danych na patykach i kościach — na długo przed wynalezieniem pisma — odnotowywano rozmaite sprawy dnia codziennego. Na karbowanych kijach prowadzono swoistą księgowość, arcyważną z punktu widzenia interesu własnego gospodarstwa. Tworzono na nich rejestr przodków, dłużników, zaznaczano ilość zdobyczy czy uzbieranego chrustu. W wielu kulturach karbowane kije funkcjonowały jako rodzaj pokwitowania lub skryptu dłużnego za dostarczone produkty lub pożyczone środki płatnicze. Na nich spisywano także dzieje rodu czy całego narodu, zaznaczano ważne wydarzenia. Kije pełniły również rolę specyficznych kalendarzy, niezbędnych m.in. w łowiectwie. U Permiaków nazywane były *pasami* (ros. *пасы*, komi *рӧдвужнас*). Owe nieskomplikowane **runiczne kalendarze łowieckie** na pałkach stosowane przez nowożytnych Finów i Saamów zaznaczali na mapach średniowieczni kartografowie europejscy, m.in. Olaus Magnus Gothus w *Carta Marina*¹⁶, nad którą rozpoczął prace przebywając na wygnaniu w Gdańsku¹⁷. System notacji na karbowanym kiju przetrwał niemal we wszystkich społecznościach ugrofińskich; w mordwińskich i maryjskich wioskach funkcjonował aż do lat trzydziestych XX wieku.

Staropermski pas

Dokładne ustalenie daty powstania piśmiennictwa permskiego wydaje się niemożliwe; zapewne istniało ono już przed X wiekiem, co potwierdzają księgi **ibn Fadlana**. Arabski pisarz i podróżnik — Ahmed ibn Fadlan ibn al-Abbas ibn Raszyd ibn Hamad, który zasłynął *Kitāb ilā Malik al-Saqāliba* — sprawozdaniem z poselstwa odbytego w latach 921–922 w imieniu abbasydzkiego (bagdadzkiego) kalifa al-Muktadira do Sakaliby (tj. krainy Słowian), a ściślej: do cara Bułgarów Kamsko-Wołżańskich, oznajmia, że bułgarski władca Ałmusz komunikował się z ludem *Vīsū*¹⁸ (arab. وسيو ‘kraj

karbowanym kijem, który przed wykształceniem się pisma pełnił właśnie taką funkcję. Należy zauważyć, iż ten sposób dokumentacji i gromadzenia informacji (kijki do liczenia, znaki myśliwskie, kalendarze księżycowe) sięga głębokich prehistorycznych czasów — liczne znaleziska z kości, poroża etc. z nacięciami pochodzą przecież już z epoki kamienia. Naukowcy ujawnili liczne przedmioty z nacięciami linii, których wiek ocenia się na czasy neandertalczyka i wczesnych form *Homo sapiens* (zob. M. Kuckenburger, *Pierwsze słowo*. Przeł. B. Nowacki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2006, s. 108–114).

¹⁵ Zob. M. Kuckenburger, *Pierwsze słowo...*, s. 106–108; И.Л. Кызласов. *Рунические письменности евразийских степей*. Москва: Восточная литература, 1994.

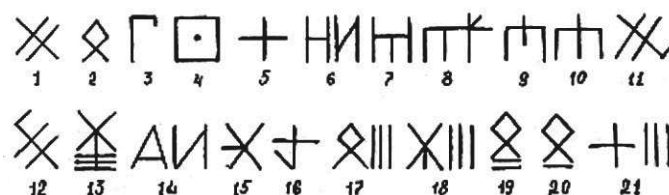
¹⁶ Olaus Magnus Gothus. *Carta Marina et descriptio septentrionalivm errarvm ac mirabilivm revm in eis cantentarvm diligentissime elaborata anno domini*. Wenecja 1539.

¹⁷ Zob. E. Christiansen. *Krucjaty północne*. Przeł. J. Szczepański. Poznań: Rebis, 2009.

¹⁸ Egzonim ten przewijał się w traktatach: *Kosmografia* Abu Hayyana al-Gharnatiego (1256–1344) i *Geografia* Abu Zakariya al-Qazwiniego (1203–1283) oraz encyklopedycznym *Słowniku krajów*

ciemności’) — jak zwał komiackich przodków — z obszaru górnej Kamy. Przymuszalnie owa korespondencja prowadzona była w języku protobułgarskim z wykorzystaniem **tureckiego pisma runicznego**.

Przodkowie Komiaków najprawdopodobniej znali dwa rodzaje piśmiennictwa: 1) praktyczne pismo „nieliterowe”, tzw. **pas** (*pas* ‘znak’, por. udmurcki *pus*; tur. *tamga*, *damga* ‘znak, piętno; stempel’), przy pomocy którego znakowali swoje przedmioty, przybory myśliwskie, sporządzali kalendarze¹⁹, oraz 2) pismo literowe²⁰. Przypomnijmy, iż podobne znaki rodowe istniały u wszystkich ludów uralskich (ugrofińskich i samojedzkich). Pasy permskie to kalendarze łowieckie w postaci drewnianych pałek o czterech krawędziach. Co ciekawe, *pas* dotrwał do dzisiejszych czasów w prawie niezmięnionej postaci na kołowrotkach i we wzornictwie ludów północnej Syberii. Ów system pisma miał uniwersalny charakter. Jeszcze w XIX wieku niepiśmienni Zyrianie posługiwali się pasem przy prowadzeniu domowej rachunkowości, wycinając na cienkich czworokątnych listewkach znaki w formie linii prostej i kanciaste, znane jedynie temu etnosowi; przy pomocy pasów zapisywano także imiona i nazwiska dłużników, notowano ważniejsze wydarzenia i miejsca (np. łowów), ceny towarów itp.

Ryc. 1. Pasy rodowe mieszkańców sioła Nowik.

Źródło: *Языки народов России в Интернете*²¹.

Równocześnie u Permiaków funkcjonował jeszcze inny rodzaj piśmiennictwa — dobrze rozwinięte pismo literowe, zapożyczone od południowych sąsiadów. Przodkowie Komiaków mogli swobodnie porozumiewać się z bułgarskim carem jedynie przy pomocy wspólnego środka komunikacji, czyli konkretnego systemu pisma.

(*Mu'dżam al-Buldan*) Jakuta ibn Abdallaha al-Hamawiego (1179–1229). Ów termin mógł być derywowany od nazwy *Weś* (rus. *весь*) i użyty w charakterze etnikonu ludności osiedlonej nad Ładogą oraz w górnym biegu rzeki Suchomy. O tym zob. В.В. Напольских. *Булгарская эпоха...*, s. 100.

¹⁹ П.И. Савваитов. *О зырянских деревянных календарях и пермской азбуке, изобретенной святым Стефаном*. Москва: Синодальная типография, 1873.

²⁰ Г.С. Лыткин. *Зырянский край при епископах пермских и зырянский язык*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1889; В.И. Лыткин. *Происхождение пермской азбуки*. «Советское финно-угроведение» 1948. Т. 1. Ленинград; В.И. Лыткин. *Древнепермский язык: чтение текстов, грамматика, словарь*. Москва: Издательство АН СССР, 1952; А.Ю. Котылев. *Учение и образ Стефана Пермского в культуре Руси / России XIV–XXI веков*. Сыктывкар: Коми пединститут, 2012.

²¹ *Языки народов России в Интернете*. [Online] <<http://peoples.org.ru/abur.html>> (29.07.2011).

Pismo anbur (abur)

Staropermskie piśmiennictwo²², tzw. *abur* bądź *anbur*, zostało zainicjowane przez świętego mnicha — Stefana Permskiego Hrapa (Stefana z Permu, ros. *Стефан Пермский*, komi *Перымса Степан*, 1340–1396)²³ w 1372 roku, działającego w rejonie

²² Zob. np. J. Martin. *Medieval Russia 980–1584*. Seria Cambridge Medieval Textbooks. Wyd. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

²³ Św. Stefan urodził się około roku 1340 w Ustiu, w rejonie ujścia Suchomy do Siewiernej Dźwiny, w rodzinie duchownego, cerkiewnego psalmisty. W dzieciństwie nauczył się czytać i pisać, pełnił w miejscowej cerkwi funkcję kanonarchy. Nauki pobierał w Rostowie. W 1365 roku wstąpił do monasteru Św. Grzegorza Teologa, w wieku 25 lat złożył wieczyste śluby mnisze. Spędził tam 13 lat na przygotowaniach do posługi misyjnej. Studiował *Biblię* i grekę, zajmował się przepisywaniem ksiąg i prawdopodobnie ikonopisaniem. Poznał wówczas Epifaniasza Mądrego, jednego z największych umysłów na Rusi, a także św. Sergiusza z Radoneża, którego został uczniem. Po otrzymaniu święceń kapłańskich wyprawił się na zachód od Uralu, by głosić wśród Zyrian *Ewangelię*. W 1379 roku przyszedł święty rozpoczął działalność duszpasterską wśród pogańskich Zyrian. Swoją misję rozpoczął w Kotlasie, później zaś wędrował po całej ziemi permskiej. W Ust'-Wym ściał czczoną przez miejscową ludność brzozę, a z jej pnia wykonał ołtarz cerkwi Świętych Archaniołów. Według żywotu publicznie udowodnił fałszywość nauk miejscowego maga Pamy, który po starciu ze Stefanem musiał opuścić Perm. W 1383 roku misjonarz wyświęcony został na biskupa przez metropolitę włodzimierskiego i suzdalskiego Pimena, a na ziemi permskiej erygowana została eparchia. Biskup Stefan przygotowywał młodzież do stanu kapłańskiego, tworzył dla niej sieć szkół. Kontynuował prace nad przekładami prawosławnych tekstów liturgicznych na język zyriański, otwierał domy dla starców i pielgrzymów, założył trzy monasterie (Świętych Archaniołów w Ust'-Wym, Świętych Archaniołów w Jariensku, Przemienienia Pańskiego oraz św. Stefana w okolicach Ust'-Sysolska). Goriowie bronił rdzennego ludu permskiego przed rabunkowymi napadami Nowogrodzian i Wiatczan, przeciwstawiał się niekorzystnym posunięciom administracji moskiewskiej oraz miejscowym rozbójnikom. W 1386 Stefan udał się do Nowogrodu z prośbą o powstrzymanie najazdów na ziemie zamieszkiwane przez Zyrian. Wspierał mieszkańców, wspomagał ich w czasie klęsk głodowych, rozdając własne zapasy głodującym i organizując dla nich dostawy żywności. W 1391 roku wziął udział w soborze biskupów ruskich pod przewodnictwem metropolity Cypriana. W 1396 ponownie udał się do Moskwy, jednak po przybyciu do miasta zachorował i zmarł. Został pochowany w soborze Przemienienia Pańskiego (Zbawiciela w Borze) w obrębie moskiewskiego Kremla. W 1549 roku został kanonizowany. Zob. o tym: *Стефан Пермский*. [W:] *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. XXXI: *Ста–Сте*, Санкт-Петербург: Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ, 1890–1907, s. 637–638. [Online] <<http://www.vehi.net/brokgauz/>> (11.05.2015); *Вычегодско-Вымская (Мисаило-Евтихийевская) летопись о Стефане Пермском*. [W:] *Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР*. Вып. 4. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 1958, s. 257–271; Г.П. Федотов. *Святитель Стефан Пермский*. [W:] *Тегоз: Святые Древней Руси*. Москва: Московский рабочий, 1991. [Online] <<http://www.vehi.net/fedotov/svyaty/07.html>> (11.05.2015); J. Korpela. *Stefan von Perm'. Heiliger Täufer im politischen Kontext*. "Jahrbücher für Geschichte Osteuropas" 2001. Т. 49, s. 481–499.

Kult Stefana rozpowszechnił się w rosyjskim Kościele Prawosławnym w XVII wieku. Pierwsze nabożeństwo do Świętego jest jednak znacznie starsze, zostało przygotowane przez Pachomiusza Serba już w 1472. Według tradycji relikwie Stefana z Permu były wystawione na widok publiczny aż do czasu zajęcia przez Polaków Moskwy, i dopiero wówczas zostały zakryte. Obok raki z relikwiami eksponowany był żezł biskupi duchownego. Po zajęciu Kremla polski hetman Jan Karol Chodkiewicz wysłał żezł (pastorał, „kij pastorski”) do monasteru w Supraślu, gdzie ten pozostawał do 1849 roku,

ujścia rzeki Wym, dopływu Wyczegdy, na bazie grafiki cyrylicy, alfabetu greckiego i staropermskiej symboliki runicznej²⁴, czyli pasów. Nazwa (umowna) staropermskiego alfabetu pochodzi od pierwszych liter *an* i *bur* — analogicznie jak w greckim $\alpha\lambda\phi\alpha - \beta\eta\tau\alpha$ oraz w łacińskim *a - b*²⁵. Alfabet permski stworzony przez misjonarza dla potrzeb liturgicznych (duchowych) wyszedł całkowicie z użycia w XVII wieku²⁶ (wyparty został przez bardziej prestiżową cyrylicę). W XV–XVI wieku anbur zaczął pełnić także funkcję **pisma kryptograficznego**²⁷. Anburu w charakterze tajnopisu (steganografii) używali zarówno skrybowie moskiewscy, jak i nowogrodzcy; w rękopisach z tamtego okresu spotyka się zapisy (dopiski) w języku staroruskim z zastosowaniem liter staropermskich. Niektórzy znani poeci, m.in. „ojciec” zyriańskiej literatury pięknej, tłumacz i językoznawca Iwan Aleksejewicz Kuratow (1839–1875) wykorzystywali w swojej twórczości alfabet Stefanowski, maskując w ten sposób emocje²⁸. Obecnie liternictwo w anburze znalazło szerokie zastosowanie w dekoratorstwie (oprawa książek, heraldyka, skórzane wyroby pamiątkarskie). Na podkreślenie zasługuje fakt całym niedawnego opracowania w oparciu o anbur czcionki komputerowej²⁹.

Czym wyróżniał się anbur? Alfabet Stefanowski zawierał 38 liter³⁰, znaki diakrytyczne oraz tytło dla oznaczenia skrótu. Cechował go również brak podziału na ma-

później Świętobliwy Synod Rządzący nakazał przesłanie go do Permu. Zob. *Stefan Permski*. [Online] <http://www.drift.promotusz.pl/Stefan_Permski.html> (12.05.2015).

Św. Stefan Permski Hrap jest czczony w całej Słowiańszczyźnie, także wśród społeczności katolickiej. Wspomina go nowe *Martyrologium Rzymskie*. Wierni modlą się św. Stefana w intencji wybawienia od cierpień i agresji zewnętrznej. Zob. *Stefan z Permu*. [Online] <<http://www.deon.pl/imieniny/imie,2905,stefan.html>> (12.05.2015).

²⁴ G.S. Łytkin wykluczał zbieżności między pasem a anburem (Г.С. Лыткин. *Зырянский край при епископах пермских и зырянский язык...*); dziś natomiast uwypukla się tę zależność (por. П.И. Савваитов. *О зырянских деревянных календарях и пермской азбуке...*). O tym, że przodkowie Komiaków w odległej przeszłości znali pas, świadczy niezbiecie m.in. słowo *небög* ‘księga, pismo, ukaz’, będące pożyczką z języków irańskich (por. pahlawi *nipek* ‘pismo, znaki pisarskie’). Warto też zauważyć, iż w języku komi słowo *litera* to *шынас* (tj. pas, oznaczający literę *шы*). Stefan Permski — jak wiadomo z jego biografii — z racji swojego pochodzenia był dwujęzyczny: w Ustiugu we wczesnej młodości dzięki zyriańskim krewnym miał styczność z permskim pasem. W młodości odbywał wraz z najbliższymi kupieckie wyprawy, podczas których musiał zetknąć się ze znakami zyriańskimi używanymi w handlu.

²⁵ O tym zob. В.И. Лыткин. *Древнепермский язык: чтение текстов, грамматика, словарь...*, s. 123, 125, 129; Л.В. Черепнин. *Русская палеография*. Москва: Политиздат, 1956; А.Ю. Котылев. *Учение и образ Стефана Пермского в культуре Руси...*, s. 63–66.

²⁶ Piśmiennictwo staroperskie miało też niestety wielu przeciwników. Jednym z nich był Epifaniusz Mądry, który znał osobiście Stefana Permskiego.

²⁷ М.Н. Сперанский. *Тайнопись в юго-славянских и русских памятниках письма*. Серия Энциклопедия славянской филологии. Ленинград: Издательство АН СССР, 1929; А.В. Бабаш, Г.П. Шанкин. *История криптографии*. Ч. 1. Москва: Гелиос, 2002.

²⁸ O Kuratowie zob. tom prac: *Komin kansan ensimmäinen runoilija. 150 vuotta I.A. Kuratovin syntymästä*. Toim. J. Laakso. Castrenianumin toimitteita, 36, Helsinki: Helsingin yliopisto, 1990.

²⁹ Нр. Е. Anttikoski. *Древнепермское письмо для Windows*. 2004. Portal “Языки народов России в Интернете”. [Online] <<http://www.peoples.org.ru/abur.html>> (2.01.2015).

³⁰ Początkowo alfabet Stefana Permskiego składał się jedynie z 24 liter, przy czym dźwięków było

juskuły i minuskuły, co z kolei przywodzi na myśl zbieżności w zakresie kroju znaków alfabetów niektórych języków kaukaskich (w szczególności zaś gruzińskiego). Istotna wydaje się uwaga Güntera Stipy³¹, który zaobserwował pewne zbieżności znaków alfabetu zastosowanego przez św. Stefana ze znakami głoskowego pisma starogruzińskiego (stworzonego w IV wieku n.e., którego podstawę mógł stanowić alfabet syryjski — pismo abdzabowe) i starormiańskiego (wzorowanego m.in. na pahlawi, utworzonego w 405 roku), a nawet aramejskiego (również abdzabowego, będącego odmianą pisma fenickiego). Stipa postawił jednocześnie tezę o wpływie irańskich systemów językowych. Oznacza to, iż w dawnym Permie mogło istnieć piśmiennictwo pochodzenia perskiego³², czemu sprzyjał fakt, iż Perm leżał na styku ważnych kontaktów handlowych między Wschodem i Zachodem. Zdaniem Stipy, Zyrianie zapożyczyli z któregoś z alfabetów północnoirańskich nie tylko sam kształt liter, ale także nazwy starokomiackich dźwięków; ów domniemany alfabet miał stać się podstawą alfabetów stworzonych przez liczne narody kaukaskie. Uczeni dopatrzyli się również wyraźnych zbieżności anburu ze staroindyjskim spółgłoskowym pismem o charakterze liturgicznym — brahmi, utworzonym w III wieku p.n.e. Formę tego pisma w VII wieku n.e. zapożyczył (dziś wymarły) język chotański z grupy sakijskiej (wschodnio-scytyjskiej) podrodziny irańskiej, wchodzący w skład praindoeuropejskiej rodziny językowej. Konsekwencją takiego transferu było zaimportowanie brahmi od kupców perskich. Przodkowie Zyriani i Protobułgarzy zaczęli z powodzeniem wykorzystywać je zarówno w celach korespondencyjnych, jak i przy pisaniu własnych ksiąg. Najwcześniej na trop hinduski wpadł zyriański etnograf, filozof i pisarz — Kallistrat Żakow³³ (1866–1926).

35, co z kolei powodowało homografię.

³¹ G.J. Stipa. *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. Redaktionelle Bearbeitung und Zusammenstellung der Bibliographie K.Ph. Ruppel. Suomalais-Ugrilainen Seura, 206. Helsinki: SUST, 1990, s. 58; por. też G.J. Stipa. *Der Ursprung der permischen Schrift* "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" 1961, nr 110. Wiesbaden, s. 342–364; G.J. Stipa. *Der Ursprung der permischen Schrift*. [W:] *Congressus internationalis Fenno-ugristarum Budapestini habitus 20–24*. Red. G. Ortutay. Budapest: Akade'miai Kiado', 1963, s. 281–287.

³² W dokumentach ekspediowanych na Północ, były litery, które stały się osnową pisma komiackiego. Często docierały tam również perskie sasanidzkie monety oraz srebrna zastawa pokryta nieznanym starożytnym pismem środkowoazjatyckim; niewątpliwie wszystko to stanowiło dodatkowe źródło nowego literactwa.

³³ К. Жаков. *На Север в поисках за Памом Бур-Мортом*. Санкт-Петербург: Издательство Осипова, 1905.

1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
Т	З	С	а	аһ	челюсть	У	У	С	с	сй	волос
Ф	Ф	Ф	б	бур	плесень, хороший	И	О	Т	Т	тай	оказыва- ется
Т	Т	У	з	гай		И	Ч	У	У(В)	у	
Л	Д	Л	д	доу	рана	Р	С	Э	ЧЬ	ЧЬЭРЫ	рыба
У	Р	У	е	э		Р	Л	Л	Ш	шдй	труп, ешь, глина
М	М	Т	ж	жоу		З	Л	Л	Ы	ыры	
Ш		Ш	дж	джоу		Л		Л	Ь		
П	Ч	Д	з	зата		О	Л	О	О	о	
Т		Т	дз	дзита		К		Ф			
Т	Т	Т	ц	ц	мотыжит	Л		Ц		цю	
З	У	А	к	кокэ		Т	Х	В(У)		вэр	раб, всегда
У	У	У	л	лэй	меня	З		Ъ		ять	
Н	У	У	м	мэнö		Т	Б	Э(Т)		ю	
П	У	У	н	нэнö	пазуха	И		Ю		ю	
Т	У	У	о	вдй		И		Я		я	
Т	У	У	р	рэй		И		Э			

Legenda:

1. początkowa forma liter staropermskich
2. półstaw staropermski
3. skoropis staropermski
4. transkrypcja
5. grafonimy (nazwy liter)
6. przypuszczalna wartość grafonimów.

Рис. 2. Alfabet anbur.

Źródło: *Древнепермское письмо*³⁴.

Dotychczasowe, dość przecież liczne, próby wyjaśnienia genezy anburu (ustalenia jego prototypu) niestety nie zakończyły się powodzeniem. Specjaliści zakładali związek poszczególnych znaków z omawianego systemu z cyrylicą, alfabetem greckim, skandynawskimi runami, pismem starotureckim i szeregiem innych systemów piśmienniczych³⁵. Za najbardziej oryginalną uznana została tu hipoteza pasów. Nie udało się jednak ani dostatecznie uzasadnić tej teorii, ani też jej całkowicie wykluczyć. Badania wykazały, że co najmniej jedna trzecia znaków anburu została bezpośrednio

³⁴ *Древнепермское письмо*. [Online] <<http://www.rbardalzo.narod.ru/4/komi.html>> (2.02.2015).

³⁵ К.С. Королев, Э.А. Савельева. *Откуда пошла коми письменность*. «Родники Пармы» 1996. Вып. 4. Сыктывкар, s. 7–11; А.И. Туркин. *Некоторые размышления о происхождении древнепермской письменности*. [W:] Э.А. Савельева. *Христианизация Коми края и ее роль в развитии государственности и культуры*. Т. 2. Сыктывкар: Коми научный центр Уральского отделения РАН, 1996.

nio przejęta ze staroturkijskiego systemu piśmienniczego³⁶. Potwierdza to tezę o eurażjatyckiej ewolucji kulturowej, której efektem było konkretne piśmiennictwo. Jak wiadomo, pismem turkijskim, przez wiele stuleci posługiwały się różne ludy³⁷, a w XIII wieku jego warianty były stosowane w Azji Środkowej przez niektóre wspólnoty chrześcijańskie³⁸. Odkrycie to prowadzi do konstatacji, iż przy konstruowaniu własnego systemu piśmienniczego Stefan Permski wykorzystywał całe litery, a nie odrębne, nieskorelowane znaki³⁹.

Anbur to system, którego grafonimika (nazwy liter) miała tworzyć — w świetle pewnych hipotez — **semantyczną spójność**. W latach pięćdziesiątych ubiegłego stulecia Wasilij I. Łytkin usiłował ustalić wartość (znaczenie) nazw liter Stefanowskiego alfabetu. Dociekania te tylko połowicznie zwieńczone były sukcesem — system semantyczny we wspomnianych nazwach okazał się bowiem nieidentyfikowalny. Znamienne, nie udało się go dotychczas w pełni zrekonstruować⁴⁰. Dopiero niedawno paleografowie dokonali niezwykłego odkrycia: na podstawie zachowanych zabytków kultury diecezji permskiej udało się dowiedzieć, iż św. Stefan nadał swemu abecedłu postać systemu liczbowego (podobnie jak miało to miejsce w przypadku innych znanych systemów pisma — bizantyjskiego i cyrylicznego (słowiańskiego))⁴¹. Można zatem wyrazić przypuszczenie, że system Stefanowski został ukonstytuowany również przez inne struktury semantyczne. Koncepcja anburu jako systemu liczbowego nie powinna dziwić. Wystarczy sięgnąć do początków dziejów języków skonstruowanych⁴² zwią-

³⁶ В.В. Понарядов. *О возможной связи Стефановской письменности с древнетюркской руникой*. [W:] *Христианизация Коми края*. Т. 2: *Филология, этнология*. Отв. ред. Е.А. Савельева. Сыктывкар: Институт языка, литературы и истории Коми научного центра. Уральское отделение РАН, Сыктывкарский государственный университет, 1996, s. 240; В. Понарядов. *Загадки древнепермской письменности*. «Арт» 2003, nr 2, s. 126–127.

³⁷ N. Golb, O. Pritsak. *Khazarian Hebrew Documents of Tenth Century*. London: Ithaca, 1982, s. 3–71.

³⁸ С.Е. Малов. *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования*. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1951, s. 131.

³⁹ А.Ю. Котылев. *Учение и образ Стефана Пермского в культуре Руси...*, s. 64.

⁴⁰ Тамże, s. 63.

⁴¹ Zob. Б.Н. Морозов, Р.А. Симонов. *Об открытии цифровой системы Стефана Пермского*. «Вопросы истории естествознания и техники» 2008, nr 1, s. 6–19; А.Ю. Котылев. *Учение и образ Стефана Пермского в культуре Руси...*, s. 63.

⁴² Początkowo idea języka konstruowanego powiązana była z wiedzą filozoficzną, a szczególnie mistyczną. Język tworzony dla celów specjalnych i projektowany w sytuacjach nietypowych postrzegany był jako coś niezwykłego, magicznego, mającego odwzorowywać tzw. prawdę wyższą. Podobnie jak w profetycznej kabale żydowskiej, począwszy od starożytności, w różnych tradycjach religijnych poszczególnym słowom bądź literom atrybuowano określone wartości, opracowywano kompleksowe „gramatyki” znaczeń słów języka naturalnego. Często systemy wykoncypowane były pomyślane jako specjalne narzędzie do komunikacji z istotami nadprzyrodzonymi, w kręgach okultystycznych pełniły funkcję magiczną, bądź miały rangę języków tajemnych (kryptograficznych), uniemożliwiających odczytanie komunikatu bądź nawet jego obecność (sam fakt komunikacji) przed osobami niepowołanymi. Języki sztuczne, przybierające częstokroć charakter gier językowych, wyposażone w niekonwencjonalną leksykę, do której dostosowywano „normalną” gramatykę, poświadczane są przez wiele kultur świata (o tym K. Wojan. *Języki sztuczne. Zapotrzebowanie społeczeństw czy fantazja jednostek?*

zanych z poszukiwaniem języka uniwersalnego ludzkości, tworzeniem języków mistycznych czy pasygrafii⁴³, opartych na kombinatoryce, by uzmysłwić sobie celowość podobnego zamysłu.

Interesujące rozważania o anburze zawarł w swej monografii *Учение и образ Стефана Пермского в культуре Руси / России XIV–XXI веков* Aleksandr Kotylev. Lingwista próbuje udowodnić tezę o syntetycznym pochodzeniu alfabetu. Twierdzenie Kotylewa wypływa z teocentrycznego przesłania biblijnego — sytuacji *confusio linguarum*, w jakiej znalazła się ludzkość po upadku Wieży Babel. Autor zakłada, że święty mnich — Stefan Permski w przededniu Sądu Ostatecznego postanowił dokończyć symbolicznego przedstawienia konkretnej perspektywy wyjścia z impasu, jakim było etniczne (językowe i terytorialne) rozproszenie. Uświadamia to tekst Epifaniusza *Слово о житии и учении святого отца нашего* z 1396 roku, zawierający motywy eschatologiczne i wyraźnie demonstrowujący babelską wersję pochodzenia różnych kultur⁴⁴. W jego świetle piętnem Wieży Babel naznaczony został lud zyriański, przebywający w Permii od czasu rozproszenia. Nowoapostolską misję Stefana można byłoby zatem rozpatrywać jako jeden z racjonalnych sposobów przewyciężenia upadku człowieczeństwa, czego symbolem miało stać się właśnie nowe piśmiennictwo stworzone na bazie wielu alfabetów, które dla ówczesnego myśliciela stanowiły wszak istotną wartość.

Nie ma niestety pewności, czy kiedykolwiek będziemy w stanie pojąć logikę, jaką kierował się święty mnich przy doborze znaków piśmienniczych ekscerpowanych z różnych systemów alfabetycznych. Pewien klucz do tej tajemnicy stanowią warianty piśmiennictwa staropermskiego, tj. zachowane napisy i tekst Epifaniusza⁴⁵. W *Słowie Epifaniusza Mądrygo w rozdziale O abecadle permskim (O азбуке пермской)*⁴⁶ wymienione zostały główne zasady, jakie zastosował Stefan przy tworzeniu swego anburu. Szczególne znaczenie hagiograf przydaje zasadzie dziedzictwa kulturowego, wywo-

Zarys dziejów interlingwistyki. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2015, s. 37).

⁴³ Warto przypomnieć choćby parę znaczących faktów — projekt Rajmunda Lulla (Raymundus Lullus vel Lullius, 1232–1315), katalońskiego tercjarza franciszkańskiego, misjonarza, filozofa, teologa, dziś uznanego za ojca informatyki, usiłującego stworzyć abstrakcyjną lingwę na podobieństwo zastosowanej przez niego uniwersalnej kombinatoryki; niespełna cztery wieki później idee Lulla zainspirowały Gottfrieda Wilhelma Leibniza (1646–1716), niemieckiego matematyka, filozofa, prawnika, inżyniera i teologa, do stworzenia projektu uniwersalnego i ścisłego języka graficznego (*characteristica universalis*) oraz uniwersalnego rachunku. Specyficzna mowa palczana (tj. daktyloglogia), autorstwa anglosaskiego mnicha i uczonego, Doktora Kościoła — Bedy Czcigodnego (łac. Bēda Venerābilis, 672/673–735), opierała się na notacji palczanej, czyli sposobu pokazywania palcami liczb oraz liter, korespondującego ze znanymi z rozproszonych w piśmiennictwie wiadomościami o metodach rzymskich i greckich. Kompleksowy opis metody palczanej sporządził grecki arytmetyk i geometra Mikołaj Rhabda ze Smyrny (Nicolas Smyrnaeus, Rhabda, Artabasda, Atrabasdes, 12...?-1350?) (o tym zob. K. Wojan. *Języki sztuczne...*).

⁴⁴ А.Ю. Котылев. *Учение и образ Стефана Пермского в культуре Руси...*, s. 64. Zob. też ?С. Ананичев. *Богом избранная Русь*. Москва: ЛитРес, 2014, s. 44.

⁴⁵ Tamże, s. 64.

⁴⁶ Епифаний Премудрый. *Слово о житии и учении святого отца нашего Стефана*. 1396, s. 132–133. [Online] <http://krotov.info/acts/14/3/perm_rus.html> (2.01.2015).

dząc abecadło permskie od piśmiennictwa pierwotnego przez system pisma greckiego i słowiańskiego, a także wskazując na jego związek z wieloma jeszcze alfabetami. Znajomość tych alfabetów (hebrajskiego, syryjskiego, węgierskiego⁴⁷) podkreśla semiotyczną kompetencję samego Epifaniasza. Hagiograf wyraźnie podkreśla dwuskładnikowość alfabetu permskiego, żywiąc przekonanie o jego potencjalnym dostosowaniu do języka zyriańskiego.

Тако же и сесь сложил числом четыре между десятма слов, по-добяся греческия азбуки числу слов; оба убо слова по чину греческих письмен, оба же по речи пермского языка.

(Епифаний Премудрый)⁴⁸

Wytyczając drogę rozwoju piśmiennictwa (na postawie dzieła *O письменах* Czer-norizca Chrabra z presławskiej szkoły piśmienniczej, które — ze względu na związek z tradycją cyrylometodejską — potraktować można jako ogniwo łączące Stefana i jego hagiografa), Epifaniasz wyznacza kierunek: od jedności naruszonej przez Wieżę Babel poprzez wielokulturową różnorodność do nowej jedności, której symbolem jest piśmiennictwo Stefanowskie⁴⁹.

Najstarsze staropermskie zapisy tekstów ciągłych

Doniosłość działalności misjonarskiej św. Stefana Permskiego polegała przede wszystkim na wykreowaniu od podstaw oryginalnego alfabetu, co umożliwiło przygotowanie właściwego gruntu do wprowadzenia języka ojczystego Zyrian (Komiaków) do liturgii oraz do rozwoju permskiego języka literackiego, a tym samym zapoczątkowanie twórczości narodowej. Należy tu zwrócić uwagę na istotny z punktu widzenia lingwistyki fakt: wraz z rozwojem języka staropermskiego nastąpił rozwój słownictwa w dziedzinie nauki, religii, onomastyki itp. Ponadto w żywocie biskupa Stefana po raz pierwszy pojawiła się nazwa *Permianie*⁵⁰. Niestety, w momencie przejścia na piśmiennictwo ruskie dorobek pisarski Stefana Permskiego został w dużej mierze zaprzepaszczony; częściowo księgi jego uległy spaleni w wyniku częstych pożarów, a częściowo zaś były świadomie niszczone przez nowych działaczy cerkiewnych, którzy przekład ksiąg cerkiewnych na język komi traktowali jako bluźnierstwo. Krótki, trwający zaledwie niecałe 100 lat (1379–1505), okres rozwoju staropermskiej literatury chrześcijańskiej Iwan Kuratow określił obrazowo jako „oazę na pustyni zyriańskiej historii”⁵¹.

⁴⁷ Wzmianka o alfabecie węgierskim i zaszeregowanie go do znaczących ówczesznie języków pozwala sądzić, że Epifaniasz zdawał sobie sprawę z pokrewieństwa języka permskiego i węgierskiego. Później na genetyczną bliskość tych języków wskazywał Sigismund Herberstein (1486–1566), austriacki historyk i poseł, autor dzieła *Rerum moscoviticarum commentarii* (Bazylea, 1549) (zob. A.Ю. Котылев. *Учение и образ Стефана Пермского в культуре Руси...*, s. 66).

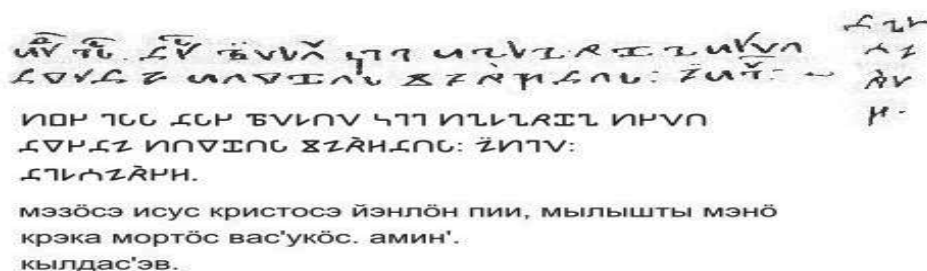
⁴⁸ Епифаний Премудрый. *Слово о житии и учении святого отца нашего Стефана*, 1396, op. cit., s. 180.

⁴⁹ Zob. A.Ю. Котылев. *Учение и образ Стефана Пермского в культуре Руси...*, s. 64.

⁵⁰ G.J. Stipa. *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus...*, s. 59.

⁵¹ *За Сыктывкарец возрождает стефановскую азбуку*. Portal: «Коминформ. Информаци-

Mimo niesprzyjających okoliczności zachowały się jednak pojedyncze staropermskie zabytki piśmienne. Znalazły się wśród nich niespełna 10 spisów alfabetów, napisy nad ikonami (m.in. *Trójcą Zyriańską* [ros. *Зырянская Троица*] autorstwa Św. Stefana, 1379–1400), dopiski w ruskich rękopiśmiennych księgach z XV–XVI wieku (ogółem 225 słów). Największą wartość przedstawiają: podpis szóstego biskupa permskiego – Filoteja (ros. *Филофей*, zm. 1501) pod gramotą z 1474 roku, dopisek Wasiuka Gawriłowa (zwanego Kyłdaszewem, Diakowem)⁵² w *Nomokanonie* z roku 1510 (ryc. 3) oraz zapisek na marginesie rękopisu księgi Grzegorza Synaity (Grzegorza z Synaju, 1260–1340) z połowy XVII wieku (ryc. 4).

Ryc. 3. U góry: dopisek⁵³ Wasiuka Gawriłowa (Kyłdaszewa, Diakowa) w *Nomokanonie* z 1510 roku (oryginał)⁵⁴, poniżej: dzisiejszy zapis transkrypcyjny tekstu oraz jego dekodowanie przez V.I. Łytkina⁵⁵.

Źródło: E. Anttikoski⁵⁶.

Przetrwiał również tekst nabożeństwa odprawianego za dusze zmarłych zawierający 600 słów, przełożony w drugiej połowie XVII wieku z alfabetu staropermskiego na ruski⁵⁷. Z dzieł Stefana Permskiego zachowało jedynie *Pouczenie* (*Поучение*), skierowane do strigolników — grupy heretyków działającej w Pskowie, Nowogrodzie

онное агентство”. 15.02.2010, godz. 15.45. [Online] <<http://www.komiinform.ru/news/62864/>> (2.03.2013).

⁵² Wasiuk Gawriłow, syn Popowy, zwany po zyriańsku Kyłdaszewem (ros. Васюк Гаврилов, Кылдашев, Кылдасёв, Дьяков, XV–XVI w.) — uczony w piśmie Monasteru Nikolskiego w pogoście wyczegodskiej Lena (informacja biograficzna na podstawie: А.Ю. Котылев. *Учение и образ Стефана Пермского в культуре Руси...*, s. 214).

⁵³ Сут. ros.: «Господи Иисусе Христе, сыне божий, помилуй меня грешного человека Васюка. Аминь. Кылдашев» — za E. Anttikoski. *Древнепермское письмо для Windows*. 2004. Portal: ”Языки народов России в Интернете”. [Online] <<http://www.peoples.org.ru/abur.html>> (2.01.2015).

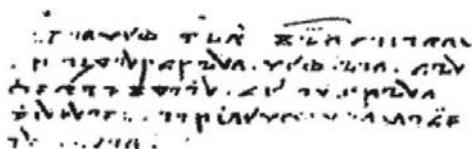
⁵⁴ Źródło: E. Anttikoski. *Древнепермское письмо для Windows...*

⁵⁵ В.И. Лыткин: *Происхождение пермской азбуки...*; tenże: *Древнепермский язык: чтение текстов, грамматика, словарь...*

⁵⁶ E. Anttikoski. *Древнепермское письмо для Windows...*

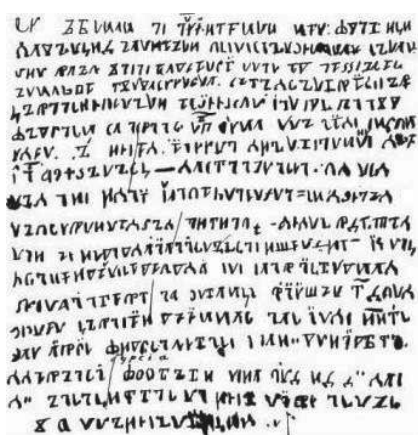
⁵⁷ Zob. Г.С. Лыткин. *Зырянский край при епископах пермских и зырянский язык...*; В.И. Лыткин. *Происхождение пермской азбуки...*; tenże: *Древнепермский язык: чтение текстов, грамматика, словарь...*; А.С. Сидоров. *Коми письменность эпохи раннего феодализма*. ”Советское финно-угроведение” 1948. Т. 1. Ленинград; tenże: *Новые памятники древнекоми письменности*. [W:] «Вопросы финно-угорского языкознания” 1962, s. 178–211; G.J. Stipa. *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus...*, s. 60.

Wielkim i Twerze. Istnienie innych rękopisów i zapisków poświadcza jednak ciągłość rozwoju Stefanowskiej tradycji kulturowej na przestrzeni wieków XV–XVI oraz funkcjonowanie na ziemi permskiej szkoły piśmienniczej.

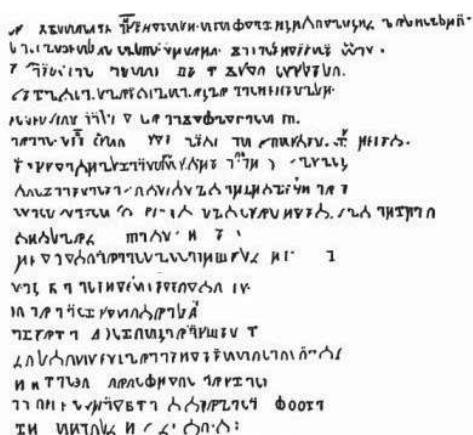

Ryc. 4. Tekst na marginesie księgi Grzegorza Synaity⁵⁸.

Źródło: «Вера» – «Эском»⁵⁹.

Древнепермская надпись на иконе "Троица" (текст начинается историей об Аврааме и Саре. Быт. 18:1-8)

Скворцовская надпись на иконе "Троица"

Ryc. 5. Napisy na *Trójcy*: staropermski (od lewej) i skworcowski (od prawej).

Źródło: *Древнепермское письмо*⁶⁰.

Należy wyraźnie podkreślić, iż napisy w *anburze* należą do najstarszych poświadczeń języków ugrofińskich. Wcześniejszą chronologią poszczycić się mogą jedynie teksty spisane po węgiersku i karelsku⁶¹.

Bibliografia

- Alvre P. *Kas pöranda ja pörmu kaudu Permi?*. „Keel ja Kirjandus” 1981, nr 7, s. 407–413.
 Anhava J. *Maailman kielet ja kielikunnat*. Wyd. 2. Tampere: Gaudeamus, 2005.

⁵⁸ Treść tekstu w przekładzie na rosyjski: „?той книги почитатель ушел на прилук в затворники, дьяк Гавриил, на спасение своей души, при игумене при Михаиле.” Cyt. ros. za «Вера» — «Эском». Христианская газета Севера России. [Online] <<http://www.rusvera.mrezha.ru/stefan/frame/top.htm>> (3.01.2015).

⁵⁹ «Вера» — «Эском»...

⁶⁰ *Древнепермское письмо*. [Online] <<http://www.rbardalzo.narod.ru/4/komi.html>> (2.02.2015).

⁶¹ O tym zob. K. Wojan. *Nowogrodzkie gramoty brzożowe jako najstarsze bałtyckofińskie zabytki językowe*. „Przegląd Rusycystyczny” 2013, nr 3 (143), s. 99–117.

- Anttikoski E. *Древнепермское письмо для Windows*. 2004. [W:] „Языки народов России в Интернете”. [Online] <<http://www.peoples.org.ru/abur.html>> (2.01.2015).
- Christiansen E. *Krucjaty północne*. Przeł. J. Szczepański. Poznań: Rebis, 2009.
- Golb N., Pritsak O. *Khazarian Hebrew Documents of Tenth Century*. London: Ithaca, 1982.
- Haavio M. *Bjarmien vallon kukoistus ja tuho. Historia ja runoutta*. Runot suom. Aale Tynni. Porvoo–Helsinki: WSOY, 1965.
- Hajdú P. *Narody i języki uralskie*. Przeł. J. Jastrzębska-Helder. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971.
- Komin kansan ensimmäinen runoilija. 150 vuotta I.A. Kuratovin syntymästä*. Red. J. Laakso. Castreanumimin toimitteita, 36, Helsinki: Helsingin yliopisto, 1990.
- Korpela J. *Stefan von Perm'. Heiliger Täufer im politischen Kontext*. „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2001. T. 49, s. 481–499.
- Kuckenburt M. *Pierwsze słowo*. Przeł. B. Nowacki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2006.
- Martin J. *Medieval Russia 980–1584*. Seria Cambridge Medieval Textbooks. Wyd. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Okulicz-Kozaryn Ł. *Finowie Zachodni*. Seria Kultura Europy Wczesnośredniowiecznej. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 1993.
- Olaus Magnus Gothus. *Carta Marina et descriptio septentrionalium errorum ac mirabilium rerum in eis cantentarium diligentissime elaborata anno domini*. Wenecja 1539.
- Olaus Magnus. *Historia de gentibus septentrionalibus*, Roma 1555.
- Olaus Magnus. *Pohjoisten kansojen historia. Suomea koskevat kuvaukset*. Przeł. K. Hirvonen. Wstęp i objaśnienia sporządził K. Vilkkuna. Helsinki: Otava, 1973.
- Riese T. Mari. [W:] *The Uralic Languages*. Red. D. Abondolo. Seria Routledge Language Family Descriptions. London: Routledge, 1998, s. 249–275.
- Ross A.S.C. OWN *Bjarmar. Russian Perm*. „Leeds Studies in English and Kindred Languages” 1937, nr 6, s. 5–13.
- Staszewski J. *Słownik geograficzny*. Wyd. 2 uzup. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1959.
- Stefan Permski*. [Online] <http://www.drift.promotusz.pl/Stefan_Permski.html> (12.05.2015).
- Stefan z Permu*. [Online] <<http://www.deon.pl/imieniny/imie,2905,stefan.html>> (12.05.2015).
- Stipa G.J. *Der Ursprung der permischen Schrift*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 1961, nr 110. Wiesbaden, s. 342–364.
- Stipa G.J. *Der Ursprung der permischen Schrift*. [W:] *Congressus internationalis Fenno-ugristarum Budapestini habitus 20–24*. Red. G. Ortutay. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963, s. 281–287.
- Stipa G.J. *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. Redaktionelle Bearbeitung und Zusammenstellung der Bibliographie K.Ph. Ruppel. Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia, 206. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1990.
- Wojan K. *Nowogrodzkie gramoty brzozowe jako najstarsze bałtyckofińskie zabytki językowe*. „Przegląd Rusycystyczny” 2013, nr 3 (143), s. 99–117.
- Wojan K. *Zrozumieć język fiński*. „Speculum Linguisticum” 2014, vol. 2. Warszawa: Bel Studio, s. 148–244.
- Wojan K. *Języki sztuczne. Zapotrzebowanie społeczeństw czy fantazja jednostek? Zarys dziejów interlingwistyki*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2015.
- Wojan K. *Pierwsze historyczne pomniki piśmiennictwa ugrofińskiego*. „Speculum Linguisticum” 2015, vol. 3. Warszawa: Bel Studio, s. 59–141.

Ананичев А.С. *Богом избранная Русь*. Москва: ЛитРес, 2014.

- Бабаш А.В., Шанкин Г.П. *История криптографии*. Ч. 1. Москва: Гелиос, 2002.
- Баски И. *Тамги и этнические названия (Вклад тамга-знаков в этногенез татар)*. „Татарская археология” 1997, nr 1, s. 135–162.
- Баталова П.М. *Пермские языки*. [W:] *Языки мира. Уральские языки*. Москва: Наука, 1993, s. 209.
- Белых С.К. *Проблема распада прапермской языковой общности*. Ижевск: Удмуртский государственный университет, 2009.
- Бубрих Д.В. *Происхождение карельского народа. Повесть о союзнике и друге Русского народа на севере*. Петрозаводск: Государственное издательство Карело-Финской СР, 1947.
- Булатов В. *Русский Север. Книга первая. Заволочье (IX–XVI вв.)*. Архангельск: Издательство Поморского государственного университета им. М.В. Ломоносова, 1997.
- Вейнберг Л. *Пермская губерния*. [W:] *Энциклопедия Брокгауза Ф.А. и Ефрона И.А.* С-Петербург: Брокгауз и Ефрон, 1890–1916. [Online] <<http://www.brocgaus.ru/text/076/863.htm>> (6.08.2013).
- «Вера» — «Эском». Христианская газета Севера России. [Online] <<http://www.rusvera.mrezha.ru/stefan/frame/top.htm>> (3.01.2015).
- Вершинин Е. *Пермь Великая*. „Родина” 2011, nr 11. Российский исторический иллюстрированный журнал. [Online] <https://archive.today/20121209191750/www.istrodina.com/rodina_articul.php3> (2.09.2013).
- Вычегодско-Вымская (Мисаило-Евтихиевская) летопись о Стефане Пермском*. [W:] *Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР*. Вып. 4. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 1958, s. 257–271.
- Данилова Р.О. *Пиктографическое любовное письмо юкагиров*. „Молодой ученый” 2012, nr 3, s. 237–238.
- Джаксон Т.Н. *Исландские королевские саги о Восточной Европы (с древнейших времен до 1000 г.)*. Тексты, перевод, комментарии. Серия Древнейшие источники по истории народов восточной Европы. Москва: Наука, 1993.
- Древнепермское письмо*. [Online] <<http://www.rbardalzo.narod.ru/4/komi.html>> (2.02.2015).
- Епифаний Премудрый. *Слово о житии и учении святого отца нашего Стефана*. 1396. [Online] <http://krotov.info/acts/14/3/perm_rus.html> (2.01.2015).
- Жаков К. *На Север в поисках за Памом Бур-Мортом*. Санкт-Петербург: Издательство Осипова, 1905.
- Инал-ипа А. *Абхазские тамги*. 2004. [Online] <http://apsnyteka.org/420-inal-ipa_asida_abhazskie_tamgi.html> (1.12.2013).
- Инал-ипа Ш.Д. *Антропонимия абхазов*. Майкоп: ГУРИПП „Адыгея”, 2002.
- Книга Большому Чертежу*. Третья редакция, 1627.
- Книга Большому Чертежу*. Под ред. К.Н. Сербиной. Москва — Ленинград: Издательство АН СССР, 1950.
- Королев К.С., Савельева Э.А. *Откуда пошла коми письменность*. „Родники Пармы”. Вып. 4. Сыктывкар 1996, s. 7–11.
- Котылев А.Ю. *Учение и образ Стефана Пермского в культуре Руси / России XIV–XXI веков*. Сыктывкар: Коми пединститут, 2012.
- Кызласов И.Л. *Рунические письменности евразийских степей*. Москва: Восточная литература, 1994.
- Лыткин Г.С. *Зырянский край при епископах пермских и зырянский язык*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1889.
- Лыткин В.И. *Происхождение пермской азбуки*. „Советское финно-угроведение” 1948. Т. 1. Ленинград.

- Лыткин В.И. *Древнепермский язык. Чтение текстов, грамматика, словарь*. Москва: Издательство АН СССР, 1952.
- Малов С.Е. *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования*. Москва — Ленинград: Издательство АН СССР, 1951.
- Морозов Б.Н., Симонов Р.А. *Об открытии цифровой системы Стефана Пермского*. „Вопросы истории естествознания и техники” 2008, nr 1, s. 6–19.
- Напольских В.В. *Булгарская эпоха в истории народов Поволжья и Предуралья*. [W:] *История татар с древнейших времён в семи томах*. Т. 2: *Волжская Булгария и Великая Степь*. Казань: Издательство РухИЛ, 2006, s. 100–115.
- Ольховский В.О. *Тамга (к функции знака)*. „Историко-археологический альманах” 2001, nr 7, Армавир, s. 75–86.
- Понарядов В.В. *О возможной связи Стефановской письменности с древнетюркской руникой*. [W:] *Христианизация Коми края*. Т. 2: *Филология, этнология*. Отв. ред. Е.А. Савельева. Сыктывкар: Институт языка, литературы и истории Коми научного центра. Уральское отделение РАН, Сыктывкарский государственный университет, 1996.
- Понарядов В.В. *Загадки древнепермской письменности*. „Арт” 2003, nr 2, s. 126–127.
- Савваитов П.И. *О зырянских деревянных календарях и пермской азбуке, изобретенной святым Стефаном*. Москва: Синодальная типография, 1873.
- Сидоров А.С. *Коми письменность эпохи раннего феодализма*. „Советское финно-угроведение” 1948. Т. 1. Ленинград.
- Сидоров А.С. *Новые памятники древнекоми письменности*. [W:] „Вопросы финно-угорского языкознания” 1962, s. 178–211.
- Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел*. Т. I, № 1. Москва: Типография Н.С. Всеволожского, 1813–1826.
- Сперанский М.Н. *Тайнопись в юго-славянских и русских памятниках письма*. Серия Энциклопедия славянской филологии. Ленинград: Издательство АН СССР, 1929.
- Стефан Пермский*. [W:] *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. XXXI: *Ста–Сте*, Санкт-Петербург: Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ, 1890–1907, s. 637–638. [Online] <<http://www.vehi.net/brokgauz/>> (11.05.2015).
- Туркин А.И. *Некоторые размышления о происхождении древнепермской письменности*. [W:] Э.А. Савельева. *Христианизация Коми края и ее роль в развитии государственности и культуры*. Т. 2. Сыктывкар: Коми научный центр Уральского отделения РАН, 1996.
- Федотов Г.П. *Святитель Стефан Пермский*. [W:] *Tęgoż: Святыя Древней Руси*. Москва: Московский рабочий, 1991. [Online] <<http://www.vehi.net/fedotov/svyatyte/07.html>> (11.05.2015).
- Черепнин Л.В. *Русская палеография*. Москва: Политиздат, 1956.
- Языки народов России в Интернете*. [Online] <<http://peoples.org.ru/abur.html>> (29.07.2011).
- Языки народов Российской Федерации и соседних государств. Энциклопедия*. Т. 3. Москва: Наука, 2005.